

УДК 902+39(=16)

Карлюк Г. К.

ІСТОРІОГРАФІЯ ВИВЧЕННЯ СПІВВІДНОШЕННЯ СЛОВ'ЯНСЬКОГО ЕТНОСУ ТА АРХЕОЛОГІЧНИХ КУЛЬТУР

У статті розглядається доробок східноєвропейських учених повоєнної доби у дослідженні проблем слов'янського етногенезу. Робиться спроба проаналізувати основні напрямки в історіографії цього періоду щодо ролі археологічних досліджень у вивченні життя слов'ян.

Після відкриття В. Хвойкою [1] в 1898-1901 рр. у Київському Подніпров'ї зарубинецьких і черняхівських старожитностей почалася гостра дискусія з приводу їх етнічної атрибуції. Виникли слов'янська та готська поліетнічна концепції в інтерпретації черняхівської культури. Прихиль-

никами першої стали М. І. Артамонов, Б. О. Рибак, М. Ю. Брайчевський, В. П. Петров, В. В. Седов, П. М. Третьяков, Є. В. Махно, Й. Кудлачек, які пов'язували черняхівську культуру з антами та склавинами візантійських джерел [2].

У 20-40-х роках ХХ ст. головна увага в радянській історіографії зверталася на розв'язання соціально-економічної проблематики. Питання етнічної історії відійшли на другий план. Процес соціологізаторства, що захопив історичну науку, безпосередньо відбився на стані археології. Свої побудови дослідники здійснювали, головним чином, на базі традиційного індоевропейізму та автохтоністської концепції М. Я. Марра, який виділяв у процесі етногенезу низку фаз, майже не пов'язаних між собою.

Починаючи з 50-х років, дослідниками було переглянуто засади попереднього часу, зокрема у визначенні та співвідношенні понять «слов'яни І тис.», «етнос», «АК». Слід зазначити, що відчутну роль тут відіграло прагнення археологів створити альтернативу компаративістиці, яка вважалася провідним напрямом у вивченні проблем слов'янського етногенезу. Виникла тенденція вважати, що археологічна культура (АК) чи групи близьких АК відповідають певній етнічній спільності (П. М. Третьяков, В. В. Седов) [3]. Ці ж дослідники, на противагу М. Я. Марру, надають великого значення змінам у культурі, пов'язаним з міграціями населення, його змішуванням із сусідніми племенами й асиміляцією, підкреслюють роль субстратного населення. Вони зазначають, що про слов'янську належність культур І тис. можна говорити лише за наявності безпосереднього генетичного зв'язку їх з наступними достовірно слов'янськими культурами. Внаслідок використання терміна «слов'янський» лінгвістами для позначення певних мовних груп, а археологами — АК, поняття «слов'янський» перестає бути тотожним самому собі, оскільки в нього закладається різний зміст. Це породжує в історіографії спроби дати чітке визначення поняттю і тим самим розв'язати дану суперечність.

Так, на невизначеності поняття «слов'янський», яким оперують дослідники при постановці питань про етнічну атрибуцію тих чи інших АК, звернув увагу М. І. Артамонов [4]. Він зазначив, що слово це має певний сенс як позначення належності до певної мовної сім'ї, яка відома нам лише від епохи раннього середньовіччя. Але мова носіїв АК середини І тис., зазначав він, нам невідома і, мабуть, ніколи не буде відома. Отже, допускається можливість об'єднання терміном «слов'яни» носіїв певної мови,

починаючи з V ст., а також пошуків залишків їх матеріальної культури; ця ранньосередньовічна АК (або їх група) може інтерпретуватись як слов'янська самостійно, без допомоги ретроспекції від АК періоду слов'янської державності, й розглядається як окрема ланка етногенезу. В. П. Петров [5], навпаки, вказував на необхідність розмежування різних значень терміна «слов'янський». Зокрема, він зазначав, що невиробленість термінології відбиває логічну плутанину, відсутність чіткого розмежування поняття «слов'янський» в етнічному плані (в розумінні «такий, що є безпосереднім етнічним предком якогось із слов'янських народів») від поняття «слов'янський» у лінгвістичному плані. Для цього дослідника характерний погляд на етногенез як на стрибкоподібне явище та ототожнення «стрибків» зі зміною АК на певній території, тому «етнічне» значення терміна в даному разі збігається з «археологічним». Проте В. П. Петров допускав об'єднання обох значень поняття, починаючи з часу, коли слов'яни згадуються у візантійських джерелах.

Таким чином, в археології виробляється погляд на АК раннього періоду середньовіччя як на безпосереднє відображення слов'янського етносу, що може характеризувати слов'ян цього часу незалежно, але у зв'язку з їх мовною характеристикою. Він знайшов продовження в ряді праць М. Ю. Брайчевського [6]. Дослідник наголошував на здатності археологічних джерел цілком відображати етнічні явища та процеси, навіть якщо іменна та мовна характеристики досліджуваної етнічної групи залишаються невідомими.

Археологічним еквівалентом народу (в розумінні конкретного етнічного утворення) є АК. Щоправда, в спеціальній літературі нині точиться досить активна дискусія про співвідношення між обома цими явищами, причому багато дослідників рішуче заперечують можливість їх зіставлення (а тим більше - ототожнення). При цьому висловлюється думка, що одна культура може покривати собою кілька етнічних масивів (наприклад, черняхівська культура — слов'ян, готів, сарматів, фракійців і т. п.). Однак природа цієї дискусії криється в нез'ясованості самого поняття АК [7].

Пропонуючи своє визначення АК, М. Ю. Брайчевський звертає увагу на неправильну, на його думку, тенденцію називати АК довільно утворювані множини, що виділяються на підставі критеріїв, які не мають «етнічного змісту», що є лише наслідком аналітичної дії дослідників (наприклад, скіфська культура від Алтая до Сілезії,

виділена на підставі виробів звіриноного стилю, або культура мальованої кераміки, що об'єднує чималу кількість досить різних культурних виявів від Центральної Європи до Китаю, об'єднаних лише орнаментациєю глиняного посуду). На противагу такому розумінню АК він висуває поняття АК «реальної, яка існує об'єктивно»:

Виразом їх є групи пам'яток, спільність яких полягає не лише в окремих довільно відібраних деталях, що можуть пояснюватися випадковими моментами (сторонні впливи, роль географічного фактору тощо) або й навіть стадією розвитку, а в усій сукупності ознак. Така спільність може бути лише відображенням всебічної спільності суспільного життя, яка становить зміст поняття етнічного явища (народу) [8].

Таким чином, як етнізуючі М. Ю. Брайчевський виділяє не певні окремі ознаки АК, а сталий комплекс ознак, що й визначається як АК. Тому розуміння АК як еквівалента етносу впливає з самого її визначення. Проблема виділення стародавнього етносу, таким чином, переноситься в сферу відповідного даній території виділення АК. Проте дослідник вважає ототожнення етносу і АК термінологічною неточністю:

... ототожнювати можна явища одного порядку, а в даному випадку йдеться про різні категорії, хоча й безпосередньо зв'язані одна з одною. Висловлюючись образно, різниця між АК і етносом та ж сама, що і відображення якоїсь речі в дзеркалі і самою цією річчю: ототожнювати їх не можна, але судити про одне на підставі другого цілком закономірно. Точно так же відношення існує між: етносом і мовою, так що в цьому аспекті обидва явища рівноцінні [9].

Отже, наголошуючи на виняткових можливостях археології у вивченні стародавніх етносів, М. Ю. Брайчевський не відкидає претензій лінгвістики на дослідження цієї проблематики. При розгляді питання про слов'ян V-VII ст. він поєднує дані обох наук:

... є підстави вважати, що населення Верхнього Наддніпров'я (пізніші дреговичі, кривичі, словени) стало слов'янським (в мовному розумінні) лише на стадії корчацької культури (сер. I тис.), а території Дніпровсько-Волзького межиріччя - ще пізніше [10].

Таким чином, у 50-60-х роках в історіографії виділяється напрям, який розглядає АК як відповідник етносу.

Пізніше тривала розробка теоретичних положень археології, зокрема проблеми співвідношення АК і етносу. Набув поширення погляд на АК як на комплекс подібних археологічних пам'яток, що займають одну територію та відобра-

жають стан окремого етносу на певному етапі соціально-економічного розвитку [11]. Культуру розуміли як систему типів пам'яток, що відображають територіальне поширення та етапи історичного розвитку групи споріднених за походженням племен, відзначаючи в ній таку важливу особливість, як наявність відмінностей - локальних груп (Ю. М. Захарук). Поширилась думка, що археологія вивчає конкретні суспільства минулого, конкретні етнічні утворення [12]. Відповідність АК етносові в умовах первісного суспільства вважалася настільки значною, що це давало змогу практично ототожнювати АК з етносом, тобто з історично сформованою сукупністю зі спільними відносно стабільними особливостями культури та психіки, розумінням своєї єдності й відмінності від інших таких утворень [13]. За В. Генінгом, етнос - це сформований на певній обмеженій території внаслідок постійного спілкування соціальний організм, якому притаманна подібність мови, культурно-побутового життя й етнічної самосвідомості людей [14].

При виділенні АК більшість учених схильється до застосування комплексного підходу - врахування сукупності основних археологічних матеріалів переважного ступеня подібності, а не окремої категорії речей. Згадана подібність, на думку більшості дослідників, насамперед виявляється у формі, орнаментациї та технології виробництва кераміки, предметах мистецтва, поховальному обряді, деяких знаряддях виробництва, зброї та культових виробках. Тобто йдеться про елементи культури, що можуть на основі подібності свідчити, з одного боку, про однорідність спільності, а з другого - про відмінність від інших спільнот [15].

У соціально-економічному аспекті йдеться про те, що в суспільствах, де виробництво та споживання неподільні, вся або майже вся культура була специфічно-традиційною. У ході технічного та соціального прогресу сфера виявлення етнічних властивостей в археологічних матеріалах починає звужуватися. Чим вищий соціально-економічний розвиток суспільства, тим менше специфіки в його культурі. Особливо це стосується суспільств, що перебувають на межі переходу від первісної до ранньокласової формації, коли окрім соціальних процесів, що нівелювали культуру етносів, активними консолідуючими факторами стають міжплемінні зв'язки, утворення великих міжплемінних об'єднань тощо. За таких умов етнічне ядро АК визначити важко [16].

Сказане вище повною мірою стосується «слов'янських» АК V-VII ст. Зокрема, колочинські,

пеньківські та празькі старожитності дуже близькі між собою за топографією, стратиграфією та планіграфією поселень, житловим будівництвом, поховальним обрядом, наборами посуду, побутового та виробничого інвентаря, прикрас та ін. Напевне, це було зумовлено спільним походженням і тісними контактами між племенами ПрК, ПК і КК, культурна специфіка яких полягає лише в своєрідному співвідношенні спільних матеріальних ознак, що вважаються достатньою підставою для їхнього виділення в самостійні АК.

Дослідники, які визнають принцип ототожнення АК й етносу, виділяють поняття культурної специфіки АК, що є основною ознакою й дозволяє виділити її серед інших культурних ареалів. Ця специфіка визначається як сукупність традиційних матеріальних особливостей АК. Вважається, що культурна специфіка формується в надрах кожного народу самостійно, а потім передається з покоління в покоління. Колись сформувавшись, вона здатна до стабільного самозбереження і поступових змін. Традиційні ознаки становлять ядро культурної спільності.

«Можуть існувати народи, що живуть на одній території, мають спільну економічну базу і говорять однією мовою,- пише М. Н. Чебоксаров,- але немає і не може бути навіть двох народів з цілком однаковою культурою. Якщо народ втрачає свою культурну специфіку, він перестав існувати як окремий, самостійний етнос» [17].

Таким чином, специфічне ядро АК вважається відображенням певної етнічної спільності, матеріальним утіленням етнічної самосвідомості народу.

При етнічній інтерпретації АК періоду раннього середньовіччя важливого значення надають ідентифікації хронології та ареалів культур з хронологією та територією розселення народів, які згадуються в писемних джерелах, що підкреслював свого часу Л. Нідерле [18]. Наприклад, за хронологією та територією поширення майже повністю збігаються пеньківська культура й антиранньосередньовічних авторів, що є, на думку більшості дослідників [19], достатнім аргументом на користь антської належності пеньківських старожитностей.

Важливими факторами формування етнічної спільності, які відображаються в АК, вважають суцільність території та економічне об'єднання населення [20]. За наявності стійкої єдності загалом незмінною протягом існування АК залишається система ознак та чужорідні елементи, що проникали внаслідок міжплеменних контактів культурного, економічного та політичного характеру. Однак вони сприяли формуванню локаль-

них особливостей АК на її периферійних, контактних зонах.

Виділяючи локальні особливості, дослідники наголошують на необхідності відрізнити їх від традиційних ознак, які характеризують ядро всієї АК, а локальні - лише частину археологічної спільності. «Слід чітко відрізнити,- пише І. С. Каменецький,- питання про те, що характеризує культуру і про те, що відрізняє одну культуру від іншої. Без сумніву, культуру характеризує весь комплекс матеріальних ознак, починаючи від топографії пам'яток до набору речей, що зустрічаються при розкопках. А для того, щоб визначити, що відрізняє одну культуру від іншої, досить виявити відмінні риси» [21].

При намаганнях визначити археологічні відповідники слов'ян V-VII ст. найбільше суперечок спричиняють старожитності з Карпато-Дунайських земель. У даному випадку на одній території й навіть на тих самих пам'ятках концентруються хронологічно одночасові різноетнічні елементи з власними специфічними рисами матеріальної культури. Для характеристики такого явища В. Ф. Генінг [22] увів поняття археологічно-етнічного типу пам'яток. На зазначеній території на одних і тих самих поселеннях середини - третьої чверті I тис. простежуються місцеві гето-дакійські та сторонні слов'янські компоненти. У структурному відношенні матеріали пам'яток типу Костіша - Ботошане, Сучава - Шипот, Куркорені - Ботошане та інші є конгломератним явищем. Гето-дакійські, пеньківські та празькі компоненти в археологічних комплексах представлені майже рівномірно. Вважають, що в даному разі ми маємо справу з інтенсивним та синхронним проникненням у гето-дакійське середовище слов'ян. Оскільки цей процес, враховуючи його інтенсивність, вирізнявся ще й стрімкістю, то відбувалося механічне перемішування матеріальних ознак взаємодіючих етнічних компонентів. Через короткочасність процесу різні етнокультурні елементи не встигали консолідуватися. Це стало причиною суперечки з приводу доцільності об'єднання згаданих пам'яток в окрему АК. Так, наприклад, О. М. Приходнюк вважає, що, оскільки в розглядуваному випадку концентрувалися в кількісному відношенні майже рівноцінні різнокультурні елементи, серед яких неможливо виділити один або хоча б основний компонент, і лише в процесі порівняно тривалої їхньої взаємодії могла сформуватися єдина в структурному відношенні АК, ранньосередньовічні пам'ятки з території румунської Молдови не можна вважати самостійною АК [23].

Таким чином, дослідники визначають ряд етнічних рис, притаманних і археологічним спільнотам: спільну територію, побут, обряди. Розробляються теоретичні аспекти понять АК й етнос. Дослідники, які визнають можливість ототожнення цих понять, наголошують на засто-

суванні комплексного підходу при виділенні АК, що означає врахування найпоширеніших, а не поодиноких ознак. Як культурні та етновизначальні ознаки виділяються, перш за все, характер житла, керамічного комплексу, прикрас та інші.

1. Хвойка В. В. Поля погребений в Среднем Поднепровье // Записки РАО.- СПб., 1901.- Т. XII.- Вып. 1-2; *Його ж.* Древние обитатели Среднего Поднепровья и их культура в доисторические времена,-К., 1913.
2. Артамонов М. И. К вопросу о происхождении восточных славян // ВИ.- 1948.- № 9; *Його ж.* Происхождение славян.- Л., 1950; *Його ж.* Спорные вопросы древней истории славян и Руси // КСИИМК.- 1940.- Вып. 6; Рыбаков А. Древние русы // СА.- 1953.- Т. 17; *Його ж.* Ранняя культура восточных славян//ИЖ.- 1943.- № 11/12; *Брайчевский М. Ю.* Антський період в історії східних слов'ян // Археологія.- 1952.- Т. 7; *Його ж.* Основные вопросы археологического изучения антов // Докл. VI науч. конф. ИА.- К., 1953; *Його ж.* Походження Русі.- К., 1968; *Його ж.* Претнічну приналежність черняхівської культури // Археологія.- 1957.- Т. 10; *Махно Є. В.* Пам'ятки культури полів поховань черняхівського типу // Археологія.- 1950.- Т. 4; *Петров В. П.* Етногенез слов'ян.- К., 1972; *Його ж.* Письменные источники о гуннах, антах и готах в Причерноморье // КСИА АН СССР.-1970.- Вып. 121; *Седов В. В.* Славяне в римскую и ранневизантийскую эпоху//Тез. докл. III междунар. конгр. славян, археологии.- М., 1975; *Його ж.* Формирование славянского населения Среднего Поднепровья // СА.- 1972.- № 4; *Його ж.* Этнография Восточной Европы середины I тыс. н. э. по данным археологии и Иордана // Восточная Европа в древности и средневековье.- М., 1978; *Його ж.* Происхождение и ранняя история славян.-М., 1979; *Третьяков П. Н.* Анты и русь//СЭ.- 1947.- № 4; *Його ж.* Восточнославянские племена.- М., 1953; *Kudlacek J.* Kultura pohrebných poli cernachovskeho typu na Ukraїne a antské problematike // Slov. Arch.- 1957.- № 2.
3. *Третьяков П. Н.* Анты и русь // СЭ.- 1947.- № 4; *Його ж.* Восточнославянские племена.- М., 1953; *Його ж.* По следам древних славянских племен.- Л., 1982; *Седов В. В.* Восточные славяне в VI-XIII вв. // Археология СССР: в Ют.- М., 1982.- Т. 1.
4. *Артамонов М. И.* Славяне и Русь // Тез. докл. науч. сессии ЛГУ 1955-1956 гг.-Л., 1956.
5. *Петров В. П.* Давні слов'яни та їх походження // УІЖ.- 1963.- № 4; *Його ж.* Давні слов'яни V-VIII ст. // УІЖ.- 1966.- № 2.
6. *Брайчевський М. Ю.* Походження Русі.- К., 1968; *Його ж.* Теоретичні основи досліджень етногенезу // УІЖ.- 1965.- № 2;
7. *Брайчевський М. Ю.* Теоретичні основи...
8. Там само.
9. Там само.
10. Там само.
11. *Генинг В. Ф.* Проблемы соотношения археологической культуры и этноса // Вопросы этнографии Удмуртии.- Ижевск, 1976.-С. 30.
12. *Брайчевський М. Ю.* Теоретичні основи.; *Захарук Ю. Н.* Методологические проблемы археологической науки: Автореф дис. ... д-ра ист. наук.- М., 1981; *Брюсов А. Я.* Археологические культуры и этнические общности // СА.- 1956.- № 26; *Захарук Ю. Н.* О методологии археологической науки и ее проблемах // СА.- 1969.- № 3; *Каменецкий И. С.* Археологическая культура - ее определение и интерпретация // СА.- 1970.- № 2.
13. *Бромлей Ю. В.* Этнос и этнография.- М., 1973.
14. *Генинг В. Ф.* Вказ. праця.- С. 15.
15. Там само.- С. 10.
16. *Приходнюк О. М.* Про форми та зміст етнокультурних археологічних структур (фінальна стадія первіснообщинного ладу) // Старожитності Русі - України.- К., 1994.- С. 62.
17. *Чебоксаров Н. Н.* Проблемы типологии этнических общностей в трудах советских ученых // СЭ.- 1967.- № 4.- С. 99.
18. *Нидерле Л.* Славянские древности.-М., 1956.
19. *Брайчевський М. Ю.* Антська проблема в контексті візантійської історії // Археологія.- 1991.- № 2;
20. *Приходнюк О. М.* Вказ. праця.- С. 63.
21. *Каменецкий И. С.* Вказ. праця.- С. 25.
22. *Генинг В. Ф.* Южное Приуралье в III-VII вв. н. э. (проблемы этноса и его происхождения) // Проблемы археологии и древней истории угров.- М., 1972.
23. *Приходнюк О. М.* Вказ. праця.- С. 65.

H. Karplyuk

THE HISTORIOGRAPHY OF SLAVONIC ETHNOS AND ARCHAEOLOGICAL CULTURE PARITY STUDIES

The elucidation of Slavonic ethnogeny in the inheritance of the East-European scientists of the post-war period is portrayed in the article. The author tries to describe and analyse in general the main directions concerning the role of the archaeological investigations in studies of life of Slavs in the historiography of this period.